

शिवाजी महाराजांचे आरमार

राजेंद्र हिरामण सूर्यवंशी
एम.ए.(इतिहास), डी.एड., बी.एड., सेट
संशोधक विद्यार्थी, सहशिक्षक, जि. प. कें. प्रा. शा. कांबळगा,
ता. शिरूर अनंतपाळ जि.लातूर.

प्रस्तावना :-

शिवाजीने सह्याद्रीतील गडकोट काबीज करून आपल्या सत्तेची पाळेमुळे रोवली. तसेच त्याने जमेल तेव्हा काहीतरी निमित्त काढून राजगड, रोहिडा, तोरणा, कुवारगड, कोंडाणा ऊर्फ सिंहगड आणि पुरंदर हे मोक्याचे किल्ले आपल्या ताब्यात आणले. त्याचा हा सर्व उद्योग सह्याद्रीच्या कण्याच्या आश्रयानेच चालला होता. सह्याद्रीच्या पलीकडे उत्तर कोकणात म्हणजे कुलाबा जिल्ह्यात दंडाराजपुरी आणि त्याच्या आसपासच्या प्रदेशात जंजिरेकर सिद्धी याची सत्ता चालत असे. दंडाराजपुरीच्या पश्चिमेला समुद्रात अर्ध्याएक मैलावर असलेल्या जंजिरा या खडकावर सिद्ध्याची राजधानी असून तेथे त्याने एक किल्लादेखील बांधला होता. किनारपट्टीवर धाडी घालून जाळपोळ करणे व लुटालूट करणे हा सिद्ध्याचा जुना धंदा होता. मावळात स्वराज्याची पाळेमुळे खोलवर रोवण्याचा उद्योग करत असताना सह्याद्रीच्या पलीकडील कोकणपट्टीत धुमाकूळ घालून तेथील लोकांना सतावणाऱ्या सिद्ध्याची दखल घेण्यासाठी शिवाजीला आपले लक्ष आरमार निर्मितीकडे घावे लागले.

आरमाराची स्थापना:

इ.स. १६५५-५६ मध्ये जावळीच्या मोऱ्यांचे पारिपत्य केल्यावर रायगड सर झाला तेव्हा शिवाजीच्या स्वराज्याची सरहद्द समुद्राला जाऊन भिडली. सिद्धी, टोपीकर (इंग्रज), फिरंगी (पोर्तुगीज), वलदेज (डच) व फरासीस (फ्रेंच) या सागरी सत्तांशी शिवाजीचा संबंध आला. यांतील सिद्धी उर्फ हबशी याचे प्रमुख आरमारी ठाणे जंजिरा बेटावर असून किनाऱ्यावरील दंडाराजपुरी व त्याच्या आसमंतातील प्रदेश त्याच्या ताब्यात होता. हा त्याच्या ताब्यातील प्रदेश म्हणजे हबसाण. शिवकाळात सिद्धी प्रथम विजापूरकरांच्या नोकरीत होता. पुढे मोगली अमलात त्यांच्या नोकरीत रुजू झाला. त्याच्याजवळ चांगले आरमार असून त्याच्या संगोपनाकरिता हबसाण म्हणजे किनाऱ्यावरील प्रदेश त्याच्या अमलाखाली असणे आवश्यक होते. सिद्धी समुद्रात चाचेगिरी करी; . . . शिवाजीने इ.स. १६५७ च्या सुमारास कल्याण, भिवंडी काबीज करून राजापूरपावेतो देश काबीज केला तेव्हा सिद्ध्याशी संपर्क-संघर्ष होणे अपरिहार्य होते. शिवाजीचा बखरकार कृष्णाजी अनंत सभासद याच्या शब्दांत, 'त्याचे (सिद्ध्याचे) लोकांनी राज्याचे देशास उपद्रव मांडिला. . . . पुढे राजियास राजपुरीचे सिद्धी, घरात जैसा उंदीर तैसा शत्रू. यास कैसे जेर करावे म्हणून तजवीज पडली.' सिद्ध्याचे पारिपत्य करण्याकरिता शिवाजीला आरमार उभारण्याची निकड होती. आरमार निर्मितीमुळे इंग्रज, पोर्तुगीज, डच, फ्रेंच या सत्तांना शह बसून समुद्रात त्यांच्या बरोबरीने सार्वभौमत्व सिद्ध होणार होते. अगदी याच राजकीय कारणाकरिता शिवाजीने दर्यात आरमार उभारले. 'दर्यात राजियांनी पालाण घालते.' रघुनाथ बल्लाळ याची नेमणूक तळे, घोसाळे, राजपुरीपावेतो होऊन दर्याकिनारा मोकळा केला.

आरमाराचा विकास:

इ.स. १६५७ मध्ये शिवाजीने कल्याण, भिवंडी घेतल्यावर कल्याणच्या खाडीत समुहूर्ताने आपल्या आरमाराची पहिली पठाणे तरती केली. आरमार बांधणीस सुरुवात झाली. पोर्तुगीज दप्तरातील आधाराप्रमाणे शिवाजीने सन १६५६ मध्ये मराठ्यांच्या आरमाराची मुहूर्तमेढ रोवली. त्याचा इतर तपशील असा, 'आदिलशहाचा बंडखोर सरदार शहाजी याच्या एका मुलाने वसई व चौलकडील प्रदेश काबीज केला असून तो बलिष्ठ झाला आहे. त्याने काही लढाऊ गलबते भिवंडी, कल्याण व पनवेल या वसई तालुक्यातील बंदरांमध्ये बांधिली आहेत. त्यामुळे आम्हांस सावध राहणे भाग झाले आहे. ही गलबते समुद्रात फिरकून घावी म्हणून (पोर्तुगीज) कॅप्टनला आम्ही आज्ञा केली आहे की, त्याने सदर गलबते बंदरातून बाहेर येऊच देऊ नयेत.' वसईस जहाज बांधणारे कुशल पोर्तुगीज कारागीर होते. रूय लैतांव व्हियेगस व त्याचा मुलगा फेर्नांव व्हियेगस लैतांव या नौशिल्पांच्या नेतृत्वाखाली

शिवाजीने आपली पहिली वीस लढाऊ गलबते (दहनपबमपे) बांधण्यास सुरुवात केली. ही जहाजे आपण सिद्ध्याविरुद्ध वापरण्याकरिता बांधत आहोत असे शिवाजीने जाहीर केले होते. कारण असे जाहीर केल्याशिवाय पोर्तुगीज त्याच्या जहाजांना कल्याण-भिवंडीच्या खाडीतून बाहेर समुद्रात पडू देणे शक्य नव्हते. उपरोक्त पोर्तुगीज नौशिल्पांच्या हाताखाली सुमारे तीनशेचाळीस पोर्तुगीज कारागीर व इतर लोक काम करत होते. बायकामुलांसकट त्यांची संख्या चारशेच्यावर होती. ... पुढे १६६८ मध्ये विजरेईने एक जाहीरनामा काढून मोगल, आदिलशाही व शिवाजी यांच्या सैन्यामध्ये नोकरीस असलेल्या पोर्तुगीज लोकांनी स्वदेशी परत जावे अशी आज्ञा केली. शिवाजीचे आरमार एकदा तयार झाले म्हणजे सिद्ध्याबरोबर आपल्यालाही त्रास होणार या भीतीने शिवाजीच्या नोकरीत असलेल्या पोर्तुगीजांनी त्याचे आरमार तयार होण्यापूर्वी नोकरी सोडून द्यावी म्हणून वसईच्या कॅप्टन आंतोनियो द मेलु द कास्त्रु याने प्रयत्न केले. परिणामी ही सर्व मंडळी एके दिवशी शिवाजीची नोकरी सोडून गुप्तपणे मुंबई व वसई येथे पळून गेली.

अशा रीतीने १६५७ ते १६५८ च्या दरम्यान शिवाजीची वीस जहाजे तयार झाली. सन १६६७ च्या अखेरीस शिवाजीच्या वाढत्या सामर्थ्याबद्दल विजरेई कोंदी द सांविसेंति याने एका पत्रात व्यक्त केलेले मत उल्लेखनीय आहे. 'शिवाजीचे नौदलही मला भीतिदायक वाटते. कारण त्याच्याविरुद्ध आम्ही सुरुवातीसच कारवाई न केल्यामुळे त्याने किनाऱ्यावरच किल्ले बांधिले आणि आज त्याच्याजवळ पुष्कळ तारवे आहेत. पण ही तारवे मोठी नाहीत.'

आरमारी लढाया व चकमकी:

1) शिवाजी व सिद्धी:

सतराव्या शतकात सिद्धी प्रथम विजापूरकरांचा व पुढे मोगलांचा नौकाधिकारी म्हणून राहिला. त्याच्याजवळ चांगले आरमार असून दर्यावर्दीपणात कुशल असलेले खलाशी व लढवय्ये त्यांच्या दलात होते. धडस व चाचेगिरीपणात तो कोणाला हार जाणारा नव्हता. सतराव्या शतकात कोकण किनाऱ्यावर त्याच्याइतके प्रभावी नौदल दुसऱ्या कोणत्याही देशी सत्तेजवळ नव्हते.

शिवाजीने कुलाबा जिल्ह्याचा पूर्वभाग आपल्या ताब्यात आणल्यावर त्याचा सिद्ध्याशी संघर्ष सुरू झाला. सिद्धीप्रमुख फतेखान याने शिवाजीच्या प्रदेशावर हल्ले केले. शिवाजीने सिद्ध्याच्या पारिपत्याकरिता रघुनाथ बल्लाळ कोरडे याच्या आधिपत्याखाली पाच-सात हजार सैन्य देऊन त्यास सिद्ध्याविरुद्ध रवाना केले. त्याने तळे, घोसाळे वगैरे महत्त्वाचे किल्ले घेऊन शेवटी दंडाराजपुरी हे किनाऱ्यावरील मोक्याचे ठिकाण देण्यास सिद्ध्यास भाग पाडले. तह झाला.

शिवाजीने दंडा-राजपुरीची मजबुती करून लिंगाणा, बिरवाडी वगैरे ठिकाणी किल्ले बांधल्यामुळे सिद्ध्याच्या किनाऱ्यावरील धार्डीना पायबंद बसला. त्याची आर्थिक शक्तीही कमी झाली.

सिद्ध्याला कायमचा नेस्तनाबूत करण्याकरिता शिवाजीने १६६६ मध्ये जंजिरा या त्याच्या सागरी किल्ल्यावर हल्ला चढवला. १६७० मध्ये शिवाजीने जंजिरा जिंकण्याकरिता सारी शक्ती एकवटली. फतेखान या सिद्ध्यांच्या प्रमुखास त्याने जंजिरा दिल्यास मोबदल्यात त्यास स्वतंत्र जागीर बहाल करण्याचे आमिष शिवाजीने दाखवले. फतेखानाविरुद्ध बंड झाले आणि सिद्धी संबळ याची मोगलांचा नौदलाधिकारी म्हणून नेमणूक झाली. त्याच्या हाताखाली सिद्धी कासीम यास जंजिर्याचा अधिकारी नेमण्यात आला आणि सिद्धी खैरियत याची नेमणूक किनाऱ्यावर झाली. याला शह देण्याकरिता शिवाजीने १६७० च्या नोव्हेंबरात जंजिर्यापासून दहा मैल उत्तरेस नांदगाव येथे जंजिर्यास वेढा घालण्याकरिता १६० जहाजे, १०,००० घोडे आणि २०,००० सैन्य जमा केले. सुरंग लावण्याचे सामान व हत्यारेही तयार ठेवली होती. या नौदलाचा बेत गुप्तपणे सुरतेवर खुश्कीने शिवाजीने स्वारी केले म्हणजे दर्यातून त्याला जाऊन मिळणे असा होता. हा बेत तडीस न गेल्यामुळे २४ नोव्हेंबरला शिवाजीचे आरमार मुंबईला वळसा घालून माहीमकडे गेले व बेत बदलल्यामुळे परत फिरले. पुढे दमणजवळून जात असताना त्याच्या नौदलाधिकार्याने रुपये १२,००० किमतीचा माल घेऊन जाणारे पोर्तुगीज जहाज पकडले. पोर्तुगीजांनी शिवाजीच्या आरमारावर हल्ला करून त्याची बारा जहाजे पकडून नेली पण बाकीची दाभोळकडे निसटली.

सिद्धी कासीमने १६७१ मध्ये शिवाजीच्या ताब्यातील दंडाराजपुरीचा किल्ला हल्ला करून मोठ्या शर्हीने घेतला. तो परत मिळवण्याकरिता इंग्रजांची मदत व्हावी म्हणून वकील पाठवून शिवाजीने प्रयत्न केला पण यश आले नाही.

सन 1672-75 मधील आरमारी चकमक:

१६७२ च्या अखेरीस औरंगजेब बादशहाने सुरतेवरून सिद्ध्याच्या मदतीसाठी ३६ जहाजांचा एक काफिला पाठवला. शिवाजीच्या बंदरांमध्ये धुमाकूळ घालत या काफिल्याने त्याची ५०० हून अधिक तारवे नष्ट केली आणि तो मुंबई बंदरात शिरला. या वेळी गुप्तपणे फ्रेंचांनी शिवाजीच्या आरमारास ८० तोफा व २,००० मण शिसे विकले. डचांनीही शिवाजीने मुंबई घेण्यासाठी त्यांना ३,००० सैनिक द्यावेत व मोबदल्यात त्यांनी शिवाजीला दंडाराजपुरी जिंकण्याकरिता २२ जहाजे द्यावीत या अटीवर बोलणी सुरू केली. ती फलद्रूप झाल्याचे दिसत नाही.

दंडाराजपुरी परत घेण्याचा ध्यासच शिवाजीने घेतला होता. १६७४ मध्ये सिद्धी संबळने शिवाजीचा एक नौदलाधिकारी दौलतखान याजवर सातवळीच्या खाडीत हल्ला केला. सिद्ध्याचा पराभव होऊन तो हरेश्वरकडे निघून गेला.

जंजिर्यावर हल्ला:

१६७५ च्या सप्टेंबरात ५७ जहाजे जमवून जंजिरा जिंकण्याचा शिवाजीने अटीतटीचा प्रयत्न केला. त्यांतील १५ गुराबा असून बाकीची गलबते होती. सिद्ध्याचे आरमार लुटालूट करू लागले तेव्हा शिवाजीच्या आरमारी काफिल्यांनी विजयदुर्ग व राजापूरच्या खाडीतून त्याचा पाठलाग केला, पण सिद्ध्याचे आरमार मार न खाता जंजिर्यास आश्रयास गेले. जंजिरा जेरीस आणण्याकरिता किनाऱ्यावर शिवाजीने बंदोबस्त करून तरते तराफे तयार केले. आरमारानेही वेढा दिला. किनाऱ्यावर मोरोपंत

पेशव्याच्या आधिपत्याखाली १०,००० सैन्य जमा झाले. सिद्दी कासीम हा आरमार घेऊन आला. त्याने मराठ्यांच्या आरमारी व तराफ्यांची फळी फोडली आणि जंजिऱ्यावरील हा हल्ला अयशस्वी झाला. पुढे १६७६-८० च्या दरम्यान सिद्दी व शिवाजी यांच्यात किनाऱ्यावर जाळपोळ करणे व समुद्रात एखादी चकमक करणे हे उद्योग चालूच होते. १६७८ मध्ये दौलतखान आणि दर्यासारंग यांना ४,००० सैन्य देऊन शिवाजीने पनवेलीस रवाना केले. याचा उद्देश मुंबई बंदरात माझगाव येथे नांगरून पडलेले सिद्द्याचे आरमार जाळून टाकणे हा होता. शिवाजीचा हा उद्देश तडीस जाऊ शकला नाही.

शिवाजी व पोर्तुगीज:

१६५७ मध्ये 'शहाजीच्या मुलाने' वरच्या चौलचा ताबा घेतल्याचा उल्लेख पोर्तुगीज कागदपत्रात आहे. शिवाजी कल्याण, भिवंडी व पनवेल येथे आरमार बांधत होता. त्याची नोंद पोर्तुगीजांनी सावधपणाने घेतली आहे.

बसरूर ऊर्फ बार्सिलोरवर शिवाजीची स्वारी:

सन १६६५ मध्ये ८५ तारवांचा ताफा घेऊन शिवाजीने बेदनूरच्या राज्यातील बसरूरवर हल्ला केला. त्याला अमाप लूट मिळाली. हा नाविक हल्ला शिवाजीच्या वाढत्या नाविक सत्तेचा दर्शक असला तरी त्यात प्रत्यक्ष नाविक लढाई झाली नाही.

२६ मार्च १६६५ मध्ये शिवाजीच्या आरमाराने पोर्तुगीजांचे एक लढाऊ तारू पकडले. आणखी एक जहाज १६७० मध्ये शिवाजीने कैद केले. हे जहाज दमणहून सुरतेस जात होते. बदला म्हणून पोर्तुगीजांनी शिवाजीची अकरा जहाजे पकडून वसईला नेली. पुढे शिवाजीच्या आरमाराशी झालेल्या चकमकीत पोर्तुगीजांनी केळशीच्या आखातातील त्याची तीन लढाऊ जहाजे हस्तगत केली. तसेच शिवाजीच्या अठरा तारवांशी झालेल्या लढाईत त्यांनी त्याची दोन गलबते पाडाव केली. शिवाजी व पोर्तुगीज यांच्यामध्ये झालेल्या आरमारी चकमकीचे स्वरूप अशा प्रकारचे आहे.

शिवाजी व इंग्रज:

इंग्रज, शिवाजीचा कट्टर शत्रू जो सिद्दी त्याला मदत करत आणि त्याच्या जहाजांना मुंबई बंदरात नांगरून राहण्यास परवानगी देत. यामुळे सिद्द्याचे आरमार मुंबई बंदराचा आश्रय घेऊन शिवाजीच्या किनाऱ्यावर उत्पात करत असे. इंग्रजांचा हा विरोध मोडून काढण्याकरता शिवाजीने मुंबईच्या दक्षिणेस असलेल्या खांदेरी बेटाचा ताबा घेऊन तटबंदी करण्याचे ठरवले. खांदेरी बेटावरून मुंबई बंदरातील हालचाली टेहळता येणार होत्या आणि ते बेट ताब्यात आले म्हणजे इंग्रज व सिद्दी या दोघांनाही वचक बसणार होता. शिवाजीचा खांदेरी घेण्याचा बेट इंग्रज सुखासुखी पार पडू देणे शक्य नव्हते. यातूनच खांदेरीची आरमारी लढाई उद्भवली.

खांदेरीची लढाई:

मुंबईकर इंग्रजांवर वचक बसवण्यासाठी खांदेरी बेट घेण्याचा प्रयत्न शिवाजीने १६७२ च्या एप्रिलमध्ये केला. शिवाजीचे आरमारी अधिकारी दौलतखान व मायनाक भंडारी यांनी खांदेरीवर माणसे उतरवून तटबंदी करण्यास सुरुवात केली. इंग्रजांनी जोरदार विरोधाची तयारी केल्यामुळे त्यांनी माघार घेतली.

मराठ्यांनी योजलेली पळापळीची पद्धत व सुरत लुटणारा शिवाजी मुंबईवर हल्ला करणार ही आवई यामुळे इंग्रज जेरीस आले.

इ.स. १६७६ नोव्हेंबरच्या १६ तारखेस सिद्दी ५००-७०० माणसे घेऊन इंग्रजांच्या मदतीस आला. त्याने नेहमीप्रमाणे किनाऱ्यावर धाडी घातल्यामुळे दौलतखानास राग आला. त्याने याबद्दल इंग्रजास जाब विचारला. डिसेंबर अखेरपर्यंत परिस्थितीत सुधारणा झाली नाही. शत्रूचा डोळा चुकवून किनाऱ्यावरून खांदेरीचा उपराळा करण्याचा मराठी जहाजांचा उपक्रम चालूच राहिला. त्यांनी थळच्या किनाऱ्यावर तोफाही उभारल्या.

आपला टिकाव लागणार नाही हे पटल्यामुळे इंग्रजांनी तहाची बोलणी सुरू केली. जॉन चाइल्ड मुंबईचा दुय्यम गव्हर्नर व आण्णाजी पंडित यांच्यात बोलणी होऊन तह झाला (१८-१-१६८०). आण्णाजीने तहास राज्यांची संमती मिळवण्याचे आश्वासन दिले.

मैत्रीचा तह होऊन इंग्रजांनी मराठ्यांच्या शत्रूंना मदत न करण्याचे मान्य केले. ३० जानेवारीस इंग्रजांचे आरमार मुंबईस परतले. मराठ्यांनी इंग्रजांचे कैदी व पकडलेली जहाजे सोडून देण्याचे मान्य केले. शिवाजीस मोक्याचे खांदेरी बेट मिळाल्यामुळे इंग्रज व सिद्दी या दोघांसही शह बसला.

यशाची कारणे:

मराठ्यांजवळ एकंदर ४० ते ५० छोटी-मोठी जहाजे असून त्यावर ४५० ते ५५० माणसे होती. त्यांची बलबले व गुराबा कमी वजनाची असल्यामुळे खांदेरीच्या उथळ समुद्रात द्रुतगतीने हालचाली करू शकत. खांदेरीसमोरचा मराठ्यांच्या ताब्यातील किनारा अगदी जवळ होता. त्या मानाने इंग्रजी जहाजांना त्यांचा मुंबईचा तळ दूर होता. थळच्या किनाऱ्यावर मराठ्यांनी तोफा उभारल्या होत्या. अक्षी-नागावची खाडी मराठ्यांच्या जहाजांना आश्रयास फार सोयीची होती. जवळच कुलाब्याचा किल्ला होता. यामुळे मराठ्यांच्या मुख्य किनाऱ्यावरील तळावर इंग्रज हल्ला करू शकले नाहीत. त्यांना किनाऱ्यावर येणेसुद्धा साधले नाही.

आरमार:

कल्याण-भिवंडीची खाडी, पनवेल, कुलाबा, विजयदुर्ग, मालवण येथे जहाजे बांधली जात. जहाजे बांधणीकरिता लागणारा साग कोकणात विशेषतः वसईच्या आसपास चांगल्या प्रकारचा मिळत असे.

शिवाजीच्या व्यवस्थेत २०० जहाजांचा एक सुभा केला जात असे. मायनाक भंडारी व दौलतखान हे शिवाजीचे प्रमुख आरमारी अधिकारी होते. व्यापाराचे महत्त्व ओळखून मिठाच्या व्यापाराकरिता शिवाजीने वासंतिक नौदल तयार ठेवले होते. मस्कत व मोचा या अरबांच्या बंदरांशी व्यापार करण्यासाठी तीन डोलकाठ्यांची जहाजे त्याने बांधली होती.

आरमाराचे संरक्षण किनाऱ्यावरील किल्ले आणि खाड्या यांच्या आश्रयाने होत असते. शांततेच्या काळात तुफानापासून बचावाकरता खाड्या उपयोगी असतात. युद्धकाळात किल्ले व खाड्या यांना मोक्याची ठिकाणे म्हणून महत्त्व असते. हे ओळखून शिवाजीने कोकण किनाऱ्यावरील जुने किल्ले दुरुस्त केले व नवे बांधले. सिंधुदुर्ग हा शिवाजीने बांधलेल्या जलदुर्गाचा उत्तम नमुना आहे. शिवाजीच्या आरमारात कोळी, भंडारी, गाबीत, भोई, खारबी, मुसलमान व इतर यांचा भरणा असे.

समारोप:

अशा प्रकारे, शिवाजीला आरमाराचे वाटत असलेले महत्त्व आज्ञापत्रात स्पष्टपणे उमटले आहे. 'आरमार म्हणजे एक स्वतंत्र राज्यांगच आहे. ज्यास अश्वबल त्याची पृथ्वी प्रजा आहे तद्वतच ज्याच्याजवळ आरमार त्याचा समुद्र. याकरिता आरमार अवश्यमेव करावे.' ... 'आरमारास तख्ते, सोट, डोलाच्या काठ्या आदिकरून थोर लाकूडे असावी लागतात. आपले राज्यांत आरण्यांत सागवानादि वृक्ष आहेत त्यांचे जे अनुकूल पडेल ते (हुजूर लेहून) हुजूरचे परवानगीने तोडून न्यावे. याविरहित जे लागेल ते परमुलखाईहून खरेदी करून आणवीत जावे.'

'आंबे, फणस हेही आरमाराच्या उपयोगी असल्यामुळे त्यांचे जतन करावे. ती वाढविण्यास कष्ट पडतात म्हणून त्यांच्या मालकास मोल देऊन ती घ्यावीत. त्यांना दुःख होईल असे काहीही करू नये.'

या विवेचनावरून शिवाजीचे आरमारविषयक धोरण किती सर्वकष होते याची कल्पना येते.

संदर्भ:

- १.केळुसकर कृष्णराव अर्जुन, क्षत्रियकुलावतंस छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे चरित्र, तिसरी आवृत्ती, पुणे, १९६५
- २.Dr. Balkrishna, Shivaji the Great, Vol. I, Part-IV, Bombay, १९३२
- ३.शेजवलकर त्र्यंबक शंकर, श्रीशिवछत्रपती: संकल्पित शिवचरित्राची प्रस्तावना, आराखडा व साधने, मुंबई, १९६४
- ४.अभ्यंकर म. ग. (लेफ्टनंट कर्नल)- छत्रपती शिवाजी महाराजा स्मृतिग्रंथ, महाराष्ट्र राज्य पाठ्यापुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे, १९७६
- ५.डॉ. भा. कृ. आपटे- शिवाजी महाराजांचे आरमार, शिवरायासी आठवावे, संचालक, शासकीय मुद्रण व लेखनसामुग्री, मुंबई, १९७५.